

મારો જન્મ ક્યારે થયો'તો, મા ? – વિસ્થાપનની વેદનાની એક
તિબત્તી કવિતા/ભુચુંગ ડી. સોનામ

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

- મારો જન્મ કયા વરસમાં થયો'તો, મા ?
- નદી સુકાઈ ગઈ'તી ને, આપડી પેલી, એ સાલ.
- એ વળી ક્યારે થયું'તું ?
- જે સાલ ફસલ બરબાદ થઈ ગઈ'તી
ને ખાધા વગર રહેવું પડ્યું'તું, બહુ દિવસો, આપડે;
સહુ કે'તા'તા કે તું તો બચવાનો જ નથી;
એ સાલ.
- એ જ પેલું વરસ, જ્યારે, કે' છે કે આપણે એક નવા મકાનમાં રહેવા ગયાં હતાં ?
- હા, એ જ સાલ, આપડા ઘરને એમણે પોતાના કબજામાં લઈ લીધેલું
ને રાસ્તભગત પાલટીવાળા લોકોને ફાળવી દીધું'તું.
ઢોરાંની ગમાણમાં આપડાંને રહેવા મોકલી દીધાં'તાં; જ્યાં થયો'તો
જલમ તારો.
- પણ એ કયું વરસ, મા ?
- એ જ તો પેલી સાલ, જ્યારે ટેકરાઓ પરના મઠોને બધાને તોડી પાડ્યા'તા ને
પિત્તળની બધી મૂરતિઓને ઓગાળી નાખી'તી,
કેય છે કે બંધૂકની ગોળીઓ બનાવવા.
તું જલમ્યો ત્યારે હવામાં ધુંવાડા-ધુંવાડા હતા નર્યા.
- મા, દાદા આપણાથી અલગ રહેવા ચાલ્યા ગયા'તા, કહે છે, તે એ જ વરસે ?
- એ જ સાલ. દાદાને બાંધીને લઈ ગયા'તા;
ત્યાં મેલું ઊંચકાવતા'તા એમની પાસે. ને ખેતરોમાં કીડા મારવા મોકલતા.
તું જલમ્યો એ સાલ ઘરમાં કોઈ મરદ માણસ નહોતું, બસ એક તું.
- ભીંતો પડી ગઈ'તી ખોરડાંની, કહે છે, જે વરસે, એ જ વરસ, મા ?
- હા, એ જ સાલ તો. ગામના ગોમ્પાને ધૂળભેગો કરી નાખ્યો'તો,
ભારે લાકડાંના એના મોભ ને થાંભલા હેઠા ઢાળી દીધા'તા,
ભીંતે દોરેલાં ચિત્તર રોળી-રગદોળી નાખ્યાં'તાં,
તું જલમ્યો એ વખતે પૂરવમાંથી વાયરા વાયા'તા ગાંડાતૂર.

- પણ એ કઈ સાલ, મા ?
- ધમ્મસુત્તની પોથીઓ સળગાવી દીધેલી'ને ? એ સાલ. શેરીને નાકે.
ને પછી એ લોકોએ મોટે અવાજે ગાયાં'તાં ગીતો, કરાંતીનાં.
જે સાલ ઘાસફૂસે ઊગવાનું બંધ કર્યું, એ સાલ તું જલમ્યો'તો.
- મા, તે શું એ વરસ એ જ જે વરસથી તેં ગીતો ગાવાનું છોડી દીધું ?
- હા રે, એ જ સાલ જ્યારે આપડા પડોસમાં રે'તી પેલી બાઈને પકડીને લઈ ગયા'તા.
ને સખત મજૂરીની છાવણીમાં નાખી'તી એને,
કેમ કે એ બાપડી પેલી નવી નહેર બનાવવા ભોંય ખોદાવી,
એની વેઠ કરતે કરતે ગાતી'તી આપડી બાજુની બાઈયો ગાય એવું એક ગીત.
એક પછી એક લોકો ગુમ થઈ જતાં'તાં જે સાલ, એ સાલ તું આવ્યો.
- પણ થયું'તું ક્યારે આ ?
- એ જ સાલ, જ્યારે રાતાયોળ રંગે ભીંતો પર ચીતરાતું હતું કે
'જે પોતાનાં માથાં ઊંચકશે, એમનાં માથાં હથોડાથી નીચાં ઉતારવામાં આવશે.'
તું જલમ્યો એ સાલ સૂરજ આપડા આભમાંથી અલોપ થઈ ગયો'તો.
- પણ કઈ સાલ એ તો કહે.
- એ જ સાલ જ્યારે તારા બાપ, તારા બાપ...

(અંગ્રેજી અને હિંદી અનુવાદોને આધારે ઈષ્ટ મુક્તાનુવાદ)

*

કોઈ પૂછી શકે કે નવી ભારતીય કવિતાઓ વિશેની આ લેખમાળામાં આ તિબત્તી કવિની કવિતા ? કંઈ ગફલત થઈ ગઈ, તમારી ?

હા, ગફલત તો થઈ છે, પણ કઈ, કોની ને કેવી એની જ તો આ કવિતા છે : વિસ્થાપનની કવિતા. તિબેટના, રિવોયે નામના એક નાનકડા ગામમાં ૧૯૭૨માં જન્મેલા ભુચુંગ ડી સોનામ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની ચોપડીઓમાં આજ તિબત્તી એટલે ચીની નાગરિક કહેવાય. પાયાની ભૌતિક સગવડોના સંદર્ભે જોઈએ તો, એ ગામ જેવું લામા ધર્મગુરુઓએ મધ્યકાળમાં રાખેલું લગભગ એવું જ સામ્યવાદી-સામ્રાજ્યવાદી ચીનના ભાગ રૂપે પણ રહી ગયેલું. ઈ. ૧૯૫૦-૫૧માં ચીને તિબેટ પર અધિકાર જમાવ્યો; ૧૯૫૯માં તિબેટની સ્વતંત્રતા માટે નિષ્ફળ યત્ન કર્યા બાદ દલાઈ લામા સ્વદેશ છોડીને ભારત આવ્યા. આપણા આ કવિ, ભુચુંગ ડી. સોનામનો જન્મ. ઈ.સ. ૧૯૭૨માં, ચીની-તિબેટી ગામ રિવોયેમાં. કેવું હતું એ રિવોયે ગામ, ૧૯૭૦ના દશકામાં ? તાજેતરમાં ઈન્ટરનેટ પર મુકાયેલી એક મુલાકાતમાં કહ્યું છે તેમ ૧૯૭૦ના દશકામાં રિવોયે ગામની કુલ વસ્તી ૩૬૦ લોકોની. ન વીજળી, ન નળનું પાણી, ન રસ્તા. ચીની રાજ્યસત્તા આવી એ બાદ તોડી નખાયેલા બૌદ્ધ મઠો, એ જ ચીનના 'કલ્ચરલ રેવોલ્યૂશન' અને 'તિબત્તની મુક્તિ'-ની, ૧૯૭૦ના દશકની, રિવોયે ગામમાં બચેલી એંધાણીઓ. હવે રાજ્યવિદ્યાના જાણકાર નિષ્ણાતો પૂછવાના કે રિવોયેના તિબત્તી-ચીની નાગરિકને ભારતીય કવિ તો કેમ કહેવાય ?

પણ ભુચુંગ ડી. સોનામનું જીવન, જેની આ કવિતા છે, એ કેંક ફંટાતું ચાલ્યું. પોતાની કિશોરાવસ્થામાં તિબેટથી નેપાળ પહોંચેલો આ નવવુયાવન ભુચુંગ, નેપાળથી ભારત પહોંચ્યો. રિવોચેમાં રોજિંદા ભોજનમાં લગભગ કાચું માંસ ખાનારા આ કિશોરને નેપાળ અને ભારતમાં ખાવાં પડતાં વઘારેલી દાળ અને રોટીભાત બિલકુલ ભાવતાં નહોતાં, એમ એમણે નોંધ્યું છે. ભારતના ધરમશાળા વિસ્તારમાં થોડું રહી, એ નવવુવક, ૧૯૯૦ના દશકમાં અમદાવાદની સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજનો અર્થશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી બન્યો. અમદાવાદમાં બી.એ. કર્યા પછી વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં એ જ વિષયમાં એમણે એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. અમદાવાદ અને વડોદરાના આ વિદ્યાર્થીની કવિતાની વાત વડોદરાના વિશ્વવિદ્યાલયના એક અધ્યાપક અમદાવાદ-સ્થિત સાહિત્ય પરિષદના સામયિકમાં કરે, એ દરગુજર કરવા જેવી ગફલત ન કહેવાય ? દરગુજર ન કરી શકાય એવી જે ગફલત હતી, એની તો કવિતા આ કાયેદસરના ચીની-તિબેટી કવિએ લખી છે ને ગુજરાતી અનુવાદ રૂપે ઉપર આપે હમણાં જ વાંચી છે.

રિવોચે-અમદાવાદ-વડોદરાની આ અંગત જેવી વાતમાંથી બીજી, બિનંગત વાત નીકળે : ભારતના સીમાડા શું એની રાજકીય સરહદો વડે જ દોરવા જોઈએ કે એના સાંસ્કૃતિક વ્યાપને સમજીને આલેખવા ઘટે ? આજે તિબત્ત અલબત્ત વિજેતા ચીનનો એક પ્રાંત છે. પણ નાથ અને સિદ્ધ દર્શનોના અને અન્ય અનેક ભારતીય ગ્રંથોના તિબત્તી ભાષામાં શતાબ્દીઓ સુધી થતા રહેલા અનુવાદોને અવગણીએ નહીં તો, ભારત-ત્રિવિષ્ટપ (કહેતાં તિબત્ત)ના સાંસ્કૃતિક સંબંધો અંગે રાહુલ સાંકૃત્યાયન જેવા મહાપંડિતોના કામનો પરિચય કેળવીએ તો, ભારતની સાંસ્કૃતિક ભૂગોળમાં તિબેટનો સમાવેશ સર્વથા અશક્ય ગણી શકીએ ?

રિવોચેમાં જન્મેલો એક યુવક અમદાવાદ-વડોદરામાં બી.એ.-એમ.એ.નો અભ્યાસ કરવા આવી પહોંચે, એ ઘટનાને સાવ આકસ્મિક ગણવાનો આગ્રહ રાખીશું ? કે ભારતીય કવિતાની આપણી સમજણને જરા સંકોરવાનો યત્ન કરીશું ?

*

જોઈએ.

*

જોતાં પહેલી જ નજરે દેખાશે કે ઉપર આ જે બધું ભાષ્ય મેં કર્યું, એમાંનું કશું જ પેલા તિબત્તી કવિની કવિતામાં આવતું નથી. અને જો કવિતા વાંચનાર પાસે હોવી જોઈએ એવી ધીરજ હોય તો સ્થિર નજરે નીરખતાં દેખાશે કે એ બધું જ આ કવિતામાં છે, પણ કવિતાની રીતે.

કૃતિ મા-દીકરાની સાવ અંગત વાતચીત રૂપે રચાઈ છે. દીકરાનો સવાલ એક જ છે :

‘મારો જન્મ કયા વરસમાં થયો’તો, મા ?’ આ કેં સવાલ છે ? વાચકને થાય. ગામની જન્મ-મરણ-નોંધણીની કચેરીમાં જાઓ, દફતર જોવડાવો, તરત જાણ. કચેરી ? દફતર ? ગામ ? રાજ્ય ? તિબેટનું રિવોચે ગામ ? ત્યાં જઈને...? પહેલા સવાલ પછી

બીજા સવાલ સુધી જતાં વારમાં અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ અને વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની હોસ્ટેલોમાં જેને દાળ-ભાત-રોટલી-શાક ગળે ઊતરતાં નથી, એવા આ વિસ્થાપિત તિબત્તી યુવકની કવિતામાં, એના કાવ્યજગતમાં વાચકને પ્રવેશ મળે છે.

દીકરો સવાલ કરે છે એનું કારણ કોઈ આધ્યાત્મિક-મનોવૈજ્ઞાનિક હોય, એ જરૂરી નથી. સંભવિત પણ નથી લાગતું. બને કે એ નવયુવક, નવવિસ્થાપિત દીકરાએ આ નવી જગ્યાની કોઈ કચેરીમાં કે નવી કોલેજમાં પોતાની જન્મતારીખ નોંધાવવાની હોય.

માની પાસે જવાબ તો છે, પણ એ જવાબ એકે કચેરીમાં ન ચાલે એવો જવાબ છે. નદી, ઘર, ખેતર, ફસલ, પડોશી સ્ત્રી, સસરા, પતિ — આ બધાં એટલે સમય, એટલું જ એ જાણે છે. ચીન, સામ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, વિદ્રોહ, વિસ્થાપન, નિરાશ્રિત છાવણી એ કશું આ બાઈ જાણતી નથી. તોયે ઇતિહાસવિદો, રાજ્યવિદ્યાવિશારદો જે ન જાણી શકે, એ બધું આ બાઈ પૂરેપૂરું જાણે છે. દીકરો જન્મ્યો, એ ક્યું વર્ષ ?

‘— નદી સુકાઈ ગઈ’તીને, આપડી પેલી, એ સાલ.’

સુકાવાની સાલ, મા જાણે છે. પણ દીકરો પેલા અમદાવાદ-વડોદરાની કોલેજકચેરીના પ્રવેશ કે શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાના ફારમમાં શું લખે ? એ પૂછી જુએ છે, માને :

‘— એ વળી ક્યારે થયું’તું ?’

‘— જે સાલ ફસલ બરબાદ થઈ ગઈ’તી એ સાલ : માનો તો એક જ અનુભવ છે, ભૂલ્યો ન ભુલાય એવો.

કેમ કે એ સાલ

‘ખાધા વગર રહેવું પડ્યું’તું, બહુ દિવસો, આપડે;

સહુ કે’તા’તા કે તું તો બચવાનો જ નથી;

એ સાલ.’

કેવો સમય હશે એ, એક યુવાન નારી માટે ? પોતાનું બાળક ભૂખે મરી જતું જોવાનો સમય. એ વિશે કશું ન કરી શકવાનો સમય ? આ કે તે વલણ ધરાવતા ઇતિહાસકારો, આ કે તે રાજકીય વિચારના પક્ષકારો, નિષ્ણાતો એ સમયને જે રીતે ઓળખાવે, એ અલગ. એક કવિ એ સમયને એક ભયભીત માતાની નજરે ઓળખવા મથે છે.

દીકરો હજી એક યત્ન કરી જુએ છે :

‘— એ જ પેલું વરસ, જ્યારે, કે’ છે કે આપણે એક નવા મકાનમાં રહેવા ગયાં હતાં ?’

નવું મકાન ? નવી સમાજવ્યવસ્થા ? ફ્યુડલ-રિલિજિયસ-ઓર્ડરમાંથી સોશિયાલિસ્ટ-સોસાયટીમાં રેવોલ્યુશનરી ટ્રાન્ઝિશન ? — હશે. પણ પેલી હમણાં જ માતા બનેલી સ્ત્રી તો એક જ વાત જાણે છે :

‘— હા, એ જ સાલ, આપડા ઘરને એમણે પોતાના કબજામાં લઈ લીધેલું

ને રાસ્તભગત પાલટીવાળા લોકોને ફાળવી દીધું’તું.

ઢોરાંની ગમાણમાં આપડાંને રહેવા મોકલી દીધાં’તાં; જ્યાં થયો’તો

જલમ તારો.’

દીકરાએ ફારમ ભરવાનું છે. ફારમમાં એક આંકડો લખવાનો છે :

‘—પણ એ ક્યું વરસ, મા ?’

વિસ્થાપિતોની છાવણીમાં પહોંચેલી, પોતાનાં ગામ-ખેતર-પડોસણ-સસરા-પતિથી અસહ્ય દૂરના અંતરે આ અહીં ક્યાંક આવી પડેલી મા ફરી પાછી એ જૂના સમયમાં જીવવા લાગે છે, બે ઘડી :

‘— એ જ તો પેલી સાલ, જ્યારે ટેકરાઓ પરના મઠોને બધાને તોડી પાડ્યા’તા ને

પિત્તળની બધી મૂરતિઓને ઓગાળી નાખી’તી

કેય છે કે બંધૂકની ગોળીઓ બનાવવા.

તું જલમ્યો ત્યારે હવામાં ધુંવાડા-ધુંવાડા હતા નર્યા.

દીકરોએ જાણે મા ભેગો ત્યાં જઈ પહોંચે છે, આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદોનાં જીવલેણ જોખમોને ઓળંગતો :

‘—મા, દાદા આપણાથી અલગ રહેવા ચાલ્યા ગયા’તા, કહે છે, તે એ જ વરસે ?’

‘—એ જ સાલ. દાદાને બાંધીને લઈ ગયા’તા;

ત્યાં મેલું ઊંચકાવતા’તા એમની પાસે.

ને ખેતરોમાં કીડા મારવા મોકલતા.

તું જલમ્યો એ સાલ ઘરમાં કોઈ મરદ માણસ નહોતું, બસ એક તું.’

દાદાને તો વેઠ-ગુલામીએ પકડ્યા હતા ચીની ‘પીપલ્સ લિબરેશન આર્મી’એ, પણ ઘરનો બીજો પુરુષ ? બહુ પીડા કરાવે એવી સ્મૃતિ છે, એ બાબતમાં ચૂપ રહે છે.

દીકરો ફરી પેલો આજનો વહેવારુ સવાલ પૂછી જુએ છે :

‘— પણ એ કઈ સાલ, મા ?’

અસહ્ય પીડા સામે ખપ લાગે એવો ધર્મ. એનું શું થયું ?

‘— ધમ્મસુત્તની પોથીઓ સળગાવી દીધેલી ને ? એ સાલ. શેરીને નાકે.

ને પછી એ લોકોએ મોટે અવાજે ગાયાં’તાં ગીતો, કરાંતીનાં.’

દીકરાએ ઝોળીમાં સૂતાં સૂતાં હાલરડાં સાંભળ્યાં હશે, માને કંઠે. એ યાદ આવે છે. પણ એ બાદ બચપણમાંયે સાંભળ્યો નથી માનો એ ગીત ગાતો સ્વર :

‘—મા, તે શું એ વરસ એ જ જે વરસથી તેં ગીતો ગાવાનું છોડી દીધું ?’

લગભગ ગાતી હોય, ફરી એક વાર એમ મા કહેવા લાગે છે :

‘— હા રે,’

પણ તરત જણાવે છે :

‘એ જ સાલ જ્યારે આપડા પડોસમાં રે’તી પેલી બાઈને પકડીને લઈ ગયા’તા

ને સખત મજૂરીની છાવણીમાં નાખી’તી એને,

કેમ કે એ બાપડી પેલી નવી નહેર બનાવવા ભોંય ખોદાવી,

એની વેઠ કરતે કરતે ગાતી’તી આપડી બાજુની બાઈયો ગાય એવું એક ગીત.’

‘એક પછી એક લોકો ગુમ થઈ જતાં’તાં જે સાલ, એ સાલ તું આવ્યો.’

દીકરો આખરી પ્રયાસ કરી જુએ છે :

‘– પણ થયું તું ક્યારે આ ?’

‘– એ જ સાલ, જ્યારે રાતાચોળ રંગે ભીંતો પર ચીતરાતું હતું કે

‘જે પોતાનાં માથાં ઊંચકશે, એમનાં માથાં હથોડાથી નીચાં ઉતારવામાં આવશે.’

સ્મૃતિ, ભયાનક પીડા આપતી સ્મૃતિ, અમાસની ઓટનાં દરિયાઈ પાણી જેમ, પેલી સ્ત્રીને હવે ભૂતકાળમાં ઘસડી જાય છે, બધી સરહદોની પાર :

‘તું જલમ્યો એ સાલ સૂરજ આપડા આભમાંથી અલોપ થઈ ગયો’તો.’

‘– પણ કઈ સાલ એ તો કહે.’

‘– એ જ સાલ જ્યારે તારા બાપ, તારા બાપ...’

*

આદિલ મન્સૂરીની પંક્તિઓ છે : ‘અત્યંત ખાનગી હશે જે વાત એ વિશે / જાહેરસભા ભરાય છે માણેકચોકમાં.’ કરાંચીથી અમદાવાદ આવેલા આદિલ પણ ભારતીય ન ગણાય, એવી કાયદાકીય પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. રિવોચેથી અમદાવાદ આવેલા ભુચુંગ પણ ભારતીય ન ગણાય, એવી કાયદાકીય પરિસ્થિતિ છે.

અત્યંત જાહેર હોય, એવી વાતને, જાહેરસભાઓમાં એક રીતે સમજાવવામાં આવેલી એવી વાતને જ્યારે કોઈ કવિ સાવ અંગત બનાવી શકે છે, ત્યારે જે સમજણ કેળવાય છે, એ સમજણથી મેં સાંપ્રત ભારતીય કવિતા અંગેનો આ લેખ લખ્યો છે. ભૂલચૂક લેવીદેવી.

૩ જુલાઈ, ૨૦૧૮

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

□

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો/લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપકોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૧૨-૨૦૧૮ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.